

IV. Хамниганы одоогийн хэл аялгуу

Хамниган их л дээр цагаас эхлэн, өөрийн жинхэнэ хэлээ март мартсаар, сүүлдээ монгол хэлний нэгэн өвөрмөц аялгуутан болжээ. 13-14 дүгээр зууны үе хавцал эхлэн монгол хэлээр ярих болсон боломтой үгир тэдний одоогийн хэл аялгуу нь нууц товчооны хэл буюу дундад эртний монголчуудын хэлний онцлогийг хадгалсаар байгаа ажээ. Ийм учраас эндээх хамниганыг дундад эртний монгол хэлээр яригчид гэхэд зарим талаараа ер давуудах зүйлгүй гэж санана. Хамниганы одоогийн хэл

Аялгууны хэрэглэгдэхүүн болгож тэмдэглэн авсан үг хэмлэг, цөөн дуу, оньсого зарэг зүйл байв, энэ нь хамнигаан аялгууны бүх өвөрмөц талыг харуулан гадагх хэрэглэгдэхүүн болж чл гадагх нь мэдээжээр барахгүй, ялангуяа миний голлон сонирхсон зүйл бол авиан зүйн ямар шүү онцлогтойгий нь тойм төдий бүрдүвг урьдчилан мэдээсэн гэж оролдсон анх удаагийн оролдлого болохоос тодорхой. Энэ үгээс хамнигаан аялгууг үгийн сан, авиач-өгүүлбэрийн зүйн талаар нягт нарийн судлах явдал цаашдын зорилт болон хоцорь буй нь мэдээж хэрэг байна.

Манайхны зарим нь, хамнигааныг буриадаар ярьдаг улс гэж боддог нь их л ташаа юм. Хамнигаан нар, цэвэр буриад аялгуутан г бий, цэвэр халх аялгуутан г бий, дундад эртний монгол хэлний үлдэгдэлтэй өвөрмөц монгол аялгуутан юм. Хамнигааны үгийн саныг ажиглахад, зарим газрын хамнигаан оймыг цулки, зуужны ширмийг пилтаа, өвсний сэрээг вийл, гар тармуурныг гарааваль, сэнхитэй төмөр аягыг истаган гэж мэтээр ахуй амьдралын хэрэгцээт зүйлийн нэрд хааяа ганц нэг орос үг хэрэглэхээс бус бараг зууны зуун хувь шахаа монгол үг хэрэглэдэг байна. Хамнигаан хүний хоорондоо ярихыг сонсоход зарим нэг газрын хамнигааны үг ярианд буриад аялгууны нөлөө г бас үзэгдэх ажээ.

Тэмдэглэсэн хэрэглэгдэхүүнээс үзэхэд Монголын зүүн хойт, талын хамнигаан аялгуунд а, ё, и, о, у, ө, ү ийм долоон үндсэн эгийг байгаагаас гадна а́, а́, в́, л́, д́, ү́, ө́, ү́ ийм найман урт эгийг, ай, ой, ий, үй, өй ийм таван уруудагх хос эгийг тус тус буй. в, в́, w, г, 5, к, д, к, а, а́, а́, j, в, т, н, г, р, з, s, t, ф, х, q, q́, ts, tś, ʃ ийм хорин хэдэн гийгүүлэгг авиач байна гэж ажиглааа. В гийгүүлэгг, үгийн дунд дуугүй гийгүүлэггийн өмнө орохдоо хоёр уруу хамтисан хэвээр авч баахан дуугүй болон санстож тус в́ - гээр тэмдэглэв. Гол, газар, гадагс гэж мэт үгийн тэргүүн үгд тохиолдох хамтисан дуутай ʃ гийгүүлэггийг г-гаар, үгийн тэргүүн үгээс хойш тохиолдох шүргэсэн ʃ авиач 5-гаар тэмдэглэв. ф бол t, s, ʃ мэтийн дуугүй гийгүүлэггийн өмнө тохиолдох хоёр уруулын шүргэсэн дуугүй гийгүүлэгг мөн. к бол эр үгэнд i эгшгийн өмнө бүгд эсвэл t, s мэт дуугүй гийгүүлэггийн өмнө хэлэгдэх ажээ. q (q́), х-гаар эр үгэнд i-

гээс бусад эгшигийн өмнө тохиолдох авиаг тэмдэглэж хамниган аялгуунд монгол биггийн хэлний ʒ - ɣ авиаг зөрцөтэй дууддагийг үзүүлэв. ɣ^x бол монгол биггийн хэлний эр үгийн нэгдүгээр үеэс хойших үед i - гээс бусад эгшигийн өмнө тохиолдох ʒ авиаг хамниган ингээж хэлдгийг тэмдэглэсэн юм. Дундаг эртний монгол хэлний ʒ tagiy -а, ɣ tagiy -а гэх мэт үгсийн i -а-г ä -гаар takä , tagä гэх мэтээр өгүүлдгийг үзүүлэв. Өнгөц ажиглахаар үзэгдэх, хамниган аялгууны авиан зүйн зарим өвөрмөц зүйлийг монгол биггийн хэлтэй харшүүлж дурдвал:

1. Өдгөөгийн биггийн хэлний хар, хадаг, хонь, бүх гэх мэт үгсийг дага, дади ɣ^x , дони, вид ɣ^x а гэх мэтээр өгүүлдэг нь монгол биггийн дурсгалд гарг бүхий дундаг эртний монголчуудын дуудлагатай адил байгаа юм.

2. Одоогийн биггийн хэлний зохиж, дохиж, хязгаар, хялгас, хяр, хязгаалан гэх мэт үгсийг dʒokiq^x , dokiq^x , kidʒä ɣ^x , kivʒäsü ~ kivʒäs , kiga , kidʒälan гэх мэтээр дундаг эртний монгол хэлэнд dʒokiq , dokiq , kidʒä ɣ , kivʒasun ~ kivʒasun , kig -а, kidʒälan монгол бигийн гаргах ʒokiki гээж бигдэг, өгүүлдэгтэй бараг адил хэлэх ажээ.

3. Мээнх хамниганын хэлэнд эм үгэнд х авиа ер байхгүй мөн дундаг эртнийх шиг цөм k -гээр өгүүлэх ажээ. Жишээ нь, kükü ~ kükē , ükēg , kür , kükü , dʒükē , kēr , kügēr , köwūr ~ küwūr гэх мэт. Чүнээс үзэхэд монгол биггийн хэлний j хамниган аялгуунд dʒ болжээ.

4. Одоогийн биггийн хэлэнд ʒono , ʒödör , ʒandaga , ʒuq , ʒar , ʒutaq , ʒөл , ʒuq , ʒuq , ʒarqam , ʒadaq , ʒaag , saal , ʒuq , ʒuq , ʒavar гэх мэтээр бигдэг, өгүүлдгийг дундаг эртний биггийн хэлэнд үгийн эхэнд орсон ʒ , j , ʒ зэрэг гийгүүчлээгийн дараа эр, эм үгнээ ялгахгүй гагцхүү i эгшиг бигдэг байсны нэгэн адил tʒino , tʒidüg , tʒindara , ʒidü , ʒiga , nituk , nidü ~ nüdü , zilö , ziläsü ~ zilüs , dʒigʒal , tʒidaq^x , dʒiksäl , ʒilüs , ʒivar ~ ʒiwar гэх мэтээр өгүүлдэг.

5. Эрт өдгөөгийн монгол биггийн хэлний ʒ гийгүүчлээгийг зарим аялгуунд нь t буюу ä -гээр солиж хэлэх нь монгол биггийн хэлний үзэгдэлтэй ёс нэгтэй үзэгдэнэ. Жишээ нь, чушги , нисэх , өмсөх , бөс , босох гэх мэтийг

ütki, nǎkü, ömöäkü, vüa, vodq^xu ~ vodxu гэж хэлдэг байна.

6. Эрт, өдгөөгийн монгол биггийн хэлний е эгшигийг нилээд хойшлуулж е, ө хоёрын завсрын маягтай хэлдэг нь ялангуяа үгийн эхэнд тод мэдэгдэнэ. Жишээ нь, ēnē, ēndē, tēndē, dǎē, tēmē, dēg гэх мэт. Тийм үгээс "ē"-гээр тэмдэглэсэн юм.

7. Одоогийн биггийн хэлэнд бараг, борлог, сарлаг, төлөг, ургааг, өндөр, нутаг, хайнаг, мөргөөх, мухар, хулгана, хуралга гэх мэтээр хэлдэг, бигдэгийг дундаг эртний биггийн хэлний эгшиг зохицох ёсоор *bagik, zaglik, tölügē, iguktzi, öndüg ~ ündüg, nituk, qajinik ~ xainik, mögdükü ~ mügdükü, miq^xig ~ mixig, qibulina ~ xibulina, digalva ~ xigalva* гэж өгцлэх ажээ. Энэ нь дундаг эртний монгол хэлний эгшиг зохицох ёсыг хадагалсаар буйн баримт юм.

8. Хамх хэлэнд үгийн нэгдүгээр цеэс хойших цөийн богино эгшиг бараг сонстохгүй буюу их л өгцөл болж сонстдог бөгөөтөл хамниган аялгуунд нэгдүгээр цеэс хойших цөийн эгшиг бүрийг хамхыг бодвол мэдэгдэхгүй, тод өгцлөх буй туч өгцлөн тэмдэг хэрэглээгүй бөгөөд энэ үзэгдэл монгол биггийн гэрэг, дундаг эртний монгол хэлтэй бараг дүйх ажээ. Жишээ нь, *küigēn, digiya ~ xigiya, ükēgēdē, surbadzi, bagidzi, mēndē, kēlēkü, kilajiq^xu ~ kilaxu, küdülmügi, kīkü, iq^xina ~ xina, zigva ~ zigwa, dāziga, dala, najā, jēgē, xunadzi, dönödzi, kiga* гэх мэт.

9. Одоогийн биггийн хэлэнд эр үгийн эхний цөийн *i* эгшигийг *ja*-гаар бигдэгийг хамниган аялгуунд дундаг эртний монгол хэлнийх шиг *inǎzaqa, intza-bāna, inak* гэх мэтээр хэлнэ.

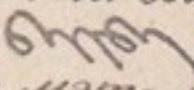
10. Зүүн хойт нутгийн хамниганы хэл аялгууг ажиглахад заримд нь хос эгшигийн зүйн бүрэн тогтож гадаагүй дундаг эртний монгол хэлнийх шиг маягтай үзэгдэнэ: Жишээ нь: одоогийн биггийн хэлэнд ойр, хойлиг, байна, хойно зүйдэл, найм гэх мэт бигдэг, *oegō, xovok, baeti* гэж хэлдгийг *oigā, qajilik, vajina, qajina, dāijidēv, najita* гэх мэтээр өгцлөх нь ялангуяа *Бамжигананы хамниганы наст*тан хүмүүсийн ярианд илтэд үзэгдэх ажээ.

Одооны биглэг	Одооны дуудлага	Монгол биггийн хэлэнд	Балжжхааны хамниганы
ойр	оого	оуе-а	ојга
хоймг	хоолок	оојилу	оојилук
байна	ваена	вауина	вајина
зүйдэл	дүйидел	јүйидел	дүйидел
найм	наета	науитан	најита

гэх мэт. Бүдчүбг ишг ажиглахаг авиан зүйн тал аар иймэрхүү зөрөөтэй зүйн үзэгдэнэ. Өдгөөгийн монгол биггийн хэлтэй адил байгаа зүйн гэвэл урт эгшиг, хос эгшигийн хувьсал хамниган хэлэнд мөн нэгэн адил гарсны дээр үгийн төгсгөлд өрсөн n-ийг r болгон хэлдэг гэх мэт бас бусын зүйлээр адил байгаа ажээ.

Зүүн хойт нутгийн хамниганы өмнөн хэл аялгуус дотроон бага сага зөрөөтэй бөгөөд тэр бүрийг нягт нарийн ажиглахын завдам болсонгүйгээр ч бараг тойралсан аймгийн Баян-уул, Цагаан-овоо зэрэг нэгдлээр (сум) нутаглах үзээн хамниганы хэл аялгууг эжинхэнэ газар дээр нь огилж ажигж гадсангүй болохоор хамниган аялгууг энэ удаа дотор нь тийм, тийм өмнөн аялгуу бий гэж урьдгийн хэлэхийн г аргагүй байна. Биндэр сумын Цх талын хамниган Сүх, Лувсан, Дадам сумын хамниган Цэвэг нарын тодорхойлноор, зүүн хойт нутгийн хамниган нар: 1.* Цамхаг, Балжжхаан, Хярхун, Агуцын аялгуу, 2. Борц, Хэр, Сүмэндийн аялгуу, 3. Үзээн хамниган аялгуу гэж ийм гурван анзын ялгаатай аялгуу байдаг гэж хэлсэн бөгөөд мөн энд тэндхийн хамниганаас үүнийг лавлаж асуухад үнэн гэж хариулж байлаа. Гэвч, үүнийг эжинхэнэ хэлний судлалын үүднээс нягтлан тодорхойлбол зохих нь мэдээж хэрэг. Биндэр, Дадам нэгдлийн нутагт байгаа Цх талын хамниган, Борц, Хэр, Сүмэндийн хамниганы хэл яриаг ажиглахаг үнэхээр г ялгаатай зүйл ажрагдаж бөгөөд эжинхэнэ нь Цх талын хамниган голдуу нэг хэсэг хамниганы хэл аялгуунд i-гээс бусад эгшигийн өмнө өрсөн эр үгийн „ h “ гийгчүлэггийг ямагт „ q , q^x “

* Дундаг эртний хэлний: ts' оргин цагийн хэлэнд ч бэгдгийн дээр зарим аялгуунд ts, s хоёр сэлгэгдийн ёсоор Балжжхааны хамниганы Цамхаг гэж хэлдэг үг tsamqay > tsamxak > samqxak ~ samxak болсон байх ёстой үгир цамхаг гэж бигив.

гаар өгүүлэх атал нөгөө Тэри, Хэр, Чээний хамнигаа гууу "х" гээр хэлдэг байна. Ингэхлээр 7-гийн эртний аялгууге хадгалсан да аялгуутан, 7-г ха гэж сунжруулан дуудах болсон цед монгол аялгуунд орсон ха аялгуутан гэж нэрлэхэд г бараг болохуйц санагдана. Цамхаг, Бамжижааныхны ихэнхийн ярианд dalaï, podxoï, тохой гэж мэтнийн жишээтэй цгээс бусад газраа хос эгшигийн зүйл бүрэлдэн тогтож арвай гадаагүй цугир айтак, айга, дойлик, сайн гэж өгүүлэх ахуй Тэри, Хэр, чээний хамнигааныхан ерийн хос эгшигтэйгээр айтак, айга ~ айг, хойлик, сайн гэж хэлдэг байна. Да аялгуутанд ãiga, ãidülür гэх аваас ха аялгуутаны заримд нь tsaga, ха ãigak гэх мэтээр нэрлэхээс гадна чзээн хамнигаанд Ххätөгө хар Күүийн Altan xatantai байвха гэх мэтээр цйл цгийн өнө өнгөрсөн цагийн төлөвт гэсэн биггийн хэлний хэлбэр хэрэглэх мэтээр ялгаатай ярих жишээтэй чзэгдэх юм. Хамнигаагууу хамх, бүриад зэрэг бусад ястан лугаа хутгалдан суух болж буйгаас гадна залуу хушучу нь алба хааж, сургууль соёлд явах зэргээр ергин цагийн монгол биггийн хэлээр бигих, ярих болж буйн дээр хамнигаан нар өөр хоорондоо хутгалдаж явдал г бага бим буй цугир хамнигааны тэр бүрийн аялгууге нарийн нягт Ялган салгажад бэрхшээлтэй. Мөн хамнигааны одоогийн хэл аялгуу их л амаг цоохор юм. Сүмэндийн хамнигаан, 79 настай Цэвэгийн гатав гуайн хэлэх нь Сүмэд, Лүүц хоёрын хамнигаагууу нэгэн ихим аялгуугаар ярьдаг гэж хэлсэн авг энэ өвгөний цг ярианд "д" авна нэг г хэрэглэсэнгүй төдийгүй "хөүтөнө, аидхалап, хийхө" гэж хуртэл ярих атал Лүүцэн хамнигаан аялгуугаар ярих 80 настай Цэсмаагийн яриаг чзэхэд Бамжижааныхны цг яриатай ойр ажээ. Энэ нь эх аялгуунаасаа нилээд эрт тасарг бусад аялгууны төлөөнд автагдсаны цугир бизээ. Хамнигаан аялгууге нягт нарийн судлах явдал монгол хэлний судлалд Ялангуяа монгол аман болон биггийн хэлний авиан зүйн хувьсал хөгжлийн зүй ёсыг тайлан тогтооход тун цнэтэй хувь, нэмэр болох нь дамжиггүй.

Хамниган 42, Яриа

1. Яриа

Mëndë amag? Mëndë, mëndë amag? Mal sügüg mëndë?
 Mëndë, mal sügüg mëndë? Sonir jü waina? Ügë, sonir
 jü waina? (Üdz.) Qana jawad izwëtë? Bi mozi unud-
 äi izlë. Dëllë ömdönö. Tsaḥar qura nédnë. Bi tanai ot-
 šisor qorino jawanä. Šal doḥüz qulruna jawanä. qurt-
 za bolq*ulaz yarä otolow. Aḥāxan jawanä. Motor
 büzi tejigedäil basina (Bal). Bi dzügë oloxó boliól-
 bi. Murq*agadäi bainab. Batsaḥar mini ükë. Xan-
 dūsügün ḡantsär üldë. Öwüs xadusan bidzë. Rü-
 dülmüzi kükü. Bi üwëdwëb. Bi usundu jawad izlë.
 Kükëd wilana. Ükëz tšino idüdüi xaxaktüi! Jan-
 xaxatäi xóló idëd dzuḡtsäḡä ömüsöd adündäi
 otšiktüi. Batsaḥar tšü ükëzëgë aḡyali ozki! Bë-
 zi tšü enë olop dzor do tsai bari, wilatai idë ba-
 ziktüi! Köwün tšü nar tērgë ozúldäi öwsö tšiz!
 Tzard ewögdë (Ber)! Öwösü qadug*ü. Jüma kē-
 lëdüi tšidaq*ü (Aḡ). Tüzüsün xoino üküdüg, xa-
 nilsar xoino xaxatsadak gëdüi këlëdüi baiḡxäi
 (Üdz).

2. Онгого

Dzär modeni dzäldas
 Dzaḥal xulair tšildas
 Ül wüzir öldös
 Öntšir ünëni xawirḡa

(Hy.u).

Barür xadanda baras xutsaw
 Bajan dzüekëndë noxoi xutsaw.

(Xonx, gannar).

Dzär dzarḡas gew
 Dzäni tšulú bulḡa ködölbö (Üdz).

(Чур үайх).

Tuziwün Kërë tüzaiḡüi
 Turtšir tala noḡöḡüi

(Усанг яваа онгог).

Tšib tšinä
 Širä ëšigë xaxtsimä
 ḡuzwün xuzú duxumä.

(w. öjzexux).

Sura dāya surfadži boloxgüi
Suxai tašur bazidži boloxgüi (Bez.)

(Хар зорөөс, үеэий).

Ündür modoni ödös
ül busir sülsē
Dāā mozini dāādas
Dāaḡal xulain tšindas

(Эмээл).

Küi küytsi nituktai
Küke dēlbir tšikitēi
Natšir šorq^xoz ekētēi
Jāḡā sojiq^xan kükēd wē" (Bal)

(Самар).

3. Dyu

Dāajan dāajā dāajālá
Dāajan nowó mini güē
Najan najá najalá
Najan nowó mini güē
Badom badó badóló
Badon nowó mini güē

Kübtšir öndür * modondo *
Küküikir šuwú donrodono
Küküikir šuwúni donrodoood
Kükširkēr aw idži mini sanakdana.
Хартагайхар Ononó xailulaxú
Üdēr nazar mörxö dō
Üjēr bida nar mēndē sija
Üdürtē lē xolborxoi jörtümтsö (Bez.)

Monusanda uzḡudak * * *
Mojil'ār idē dāimēs wē
Montsaxajilar ösgödög
idži aw ni kögküi
Arduni uzḡuktši
Aluzsuní ni idē dāimēs wē
Alḡar dēzē ösgök⁺ši aw idži kögküi
Üwērtē uzḡuktši " " idē dāimēs wē

Üwēr dērē ösgöksün idäi aw körküi.

4. Чигэр

Ĕrtē urda tsakta nēgē jixē yol mörör baidžē.
Džā tērēni ĕxēn dēr ni yantsaxan džandar mo-
do baidžē. Džā jodžorto ni yantsaxan osotono
baidžē. Tērē osotono ondoxoxin tula xōjō tsuklū-
lād idēdēg baisan jum baidžē. Tērēni ni nēgē
boz džān izēd idēdēg tula osotono turadži üxün
aldadak baidžē. Osotono džāni ĕdzēn xānda
xēllūldžē. Ta džānā tatadži awaxgūi wol bi
nēgē süid tawina šū gēdžē. Xān tūniq dūlād mū
osotoni süid tawidak tsi xolo xēptēnē gēdžē. Tē-
rē yantsa modoni oroi dēr ni xan yarida šuwū
yuzwan ündüktē baidžē. Dēd šuwūndā xēldžē.
Tši ĕnē xēdēn ündüglgē dzailūl! Ĕsē tēgwēl bi nē-
gē süid tawina šū gēdžē. Tērē šuwū okto tōsongūē.
Tēgēd nēgē ödör boz džān izēd öwōsē ni idēdžē gē-
nē. Osotono džāni xamarta gūigēd ordžē. Tēgēd
džān dokšizadži tērē xawin yadžazik süid xid-
žē. (šim).

5. Эрөөл

Jümer öldžir utšral bürüdekser
Jügemel bujar xišiq toktöser
Tögös dēd sarir sair ödžiq
Önō maršāšī xojar gē mādžir
Padžir urtā usnī urtās
Aw edžingē altar öndör bossik
Alxadžī barälxadžī izser
Xürgeŋ xū tšamdā tergez metē awtšini
Delxi metē idžī tšin
Delgez olon büral ax narir tsini
Šagnadži bašā belegēni bolbol
Dotró dolór erdeni tögössör
Padnā binderjāgip öngötē
Tengerin edel arün saixan xadāk... (Ba-ad).

6. Үгэ

atsi

A

adi

bal. aqʷa ~ ber. aqa ~ mo. aqa

adžil
 Bal. adžirsa ~ Süm. Baj-ad
 zarsa ~ mo. ajirya-a
 ala
 Bal. aldaq^{xu} ~ Ber. alda-
 xu ~ mo. aldaq
 alasa
 altar
 alursun
 amuz ~ amar
 an
 anyütšin
 Bal. aq^{xu} ~ mo. aqu
 ara ~ mo. aru
 arba ~ arwa ~ araw ~ mo.
 arban
 aršali
 aršaxan
 aruk ~ mo. aruy
 aw ~ mo. abu
 awaxgüi
 Bal. awariq^{xu}
 ajaya
 Bal. ajil ~ Ber., üdz. ail ~
 mo. ayil

B

batsasan
 baitus
 bari
 baras ~ mo. bars
 baruk ~ mo. baruy
 barün
 barüntä
 bajan
 Bal. bajina ~ Ber. baina ~
 mo. bayin-a
 Kar. bajäzasa
 bëri
 bërigen
 bi

Baj. bida
 bitši
 bidžē
 Bal. bodq^{xu} ~ mo. bosqu
 Bal. bol-q^{xu}-lär ~ mo.
 bol-qu-luya-bar
 boralak
 boro ~ bor
 böldžikü
 buya ~ buya
 bulta
 buin
 Bal. buq^{xu} ~ Ber. buxa ~
 mo. buqa
 büra
 Bal. Ber. burü ~ Süm. birün
 mo. birayu
 büd ~ mo. bös
 büdün
 büzi
 büsē
 büsēgüitsüd

Tš

tši
 Bal. tšidaq^{xu} ~ Ber. tši-
 daxu ~ mo. čidaqu
 üdz. tšidaxu ~ mo. čidqu-
 qu
 Bal. tšiki ~ Süm. tšixi ~
 mo. čiki
 tšıldas
 tšinar
 tšin-äd ~ mo. čina-yad
 Bal. tšinnaq^{xu} ~ Ber. tšip-
 naxu ~ mo. čingnaqu
 tšindasa
 tšindas
 tšinpa
 tšino ~ mo. činw-a
 tšiz

tšisu ~ mo. čisun
tšulú

Тs
tsabčšinā
tsai
tsasān
tsak-ta
tsakūr
tsarkiz
Bez. tsaz
tsətsəgləg
Bal. tsokiq^u ~ Bez. tsokixu ~
mo. čokigu
tsuklúla
tsukí
tsuwa

ᠳ
dāya ~ dāsa
dala
damaz
xap. dajida
dēd
dēgūr
dēlbin
dēl
dēr
dēsē
dōsūr
dokši-ra-dāi
Bal. dolijó-no
doló
donrod-no
dōtši
dōndāi ~ dōnōdāi ~ dūnēdāi
dōnō ~ dūnē
dōrbū ~ dūrēbū ~ dōrwō ~ dūr-
wū
dōrbūl ~ dūrēbūl ~ dōrwūl
dunda

dōtši ~ dūtši
dūntšūr

ᠥ
ētsēgē
ēkip ~ žum. ēxēr
ēdzēn
ēkēnēr
ēmē
ēmēgēr
ēndē
ēnē
ērē
ērtē
ēsē
ēsīgē
ēwōzdē-

ᠭ
gē-tši
gē-dāi
gēdzēgē
gē-nē
gū
-gūi ~ -gūē
gūi-gēd ~ mo. gūyū-ged

ᠮ
yadas
Bal. yadzā ~ mo. yadaɣ-a
yal
Bal. yaq^{ai} ~ Bez. yaxai ~
mo. yaqai
yantsār ~ mo. yaɣā-bar
yantsaxap ~ mo. yaɣāqan
yansa (n)
yansan-i
yar-tsi ~ mo. yar-čū
yol
yuna
yunadāi ~ yundzi

yurba ~ yurwa

X (Bez., üdz., Süm, xez.)

xaduxu

xaxatsaxu

xailblaxu

xalq^xa

xamar

xap

xáp

xandasai

xanilxu

xara

xarak-tüi ~ mo. qarax^x-tun

xaxirak ~ xaxirja

xatar

xax. xaxiral

xawirsa

Süm. xädär

Süm. xäläxü

Süm. xäptä-nä

xoino

xolo

xoni

xonq^xo

xori

xoxar

xoxulan

xoxj^o

xaxšir

xutsaxu

xula

xurija

xurü

Süm. xür

J

idä-däg

idä

id-üdzü ~ mo. ide-güjei

idzi

inak

intsaxá-na

ingë

indaxa ~ indaxa

izgë

izkü

isigë

Bal. ejimë ~ Bez. imë ~ mo.

eyimü

Dž

džiksäl

džilgëkü

džimës

Bal., Bez. džira ~ Süm. džara

~ mo. jira

džiršal

Bal. džitgükü ~ mo. jidgükü

Bal. džirum ~ mo. jirum

Bal. džüidäl ~ mo. jüidel

džiwa

Dz

dzá

džadas

džasal

džaxatuna - q^xu ~ xu

džälödas

džár ~ mo. jaxan

džaxas

džasal-tai

džaxá ~ mo. jaxax-a

džé" ~ mo. jege

džéz ~ mo. jegez-e

džon

Süm. džöröx

džördžéni ~ mo. jörjü bayi-

na

džú

džumbaxá

džuxtsá

dzuzsa

dzusak

dzüg

dzünté

dzürkë ~ Süm. dzüggëx

K

këlekü ~ mo. kelekü

kër ~ mo. ken

këz ~ mo. kegez-e

kidzazaz ~ kidzaz ~ Süm. -

xidzazaz ~ mo. kijazaz

kidzalar ~ mo. kijalang

Bal. kilajiq^{xu} ~ Bez. кер.

kilajixu ~ mo. kilajiq

kiljaisu ~ kiljas

kilmar

kikü ~ mo. kikü

kiga ~ mo. kig-a

Bal. kigë-dë-në ~ mo. kigüde-

den-e

kisig

ködöl-

köc

köcküi

köwör ~ küwör

kübtš-ür ~ mo. kövci ~ yin

küdülmügi ~ mo. ködelmügi

küi

kükë ~ kükü

kükëä ~ kükës

küküi

kür

küg

kügër

kügigër

L

lar

lë

loodo (dalo)

lü

lus

M

mal

manai

mëndë

mirja

mini

miní

moelo(n)

mofoi

Bal. montsabajilaq^{xu} ~

Bez. montsajilaxu

monusar

mogi

motor

Bal. mojil ~ Bez. meil ~ mo. b

mojil

mörkë ~ mörkö

mögöldükü

mögör

mü

Bal. murqagaq^{xu} ~ Bez.

murqaxaxu

Bal. miq^{xu} ~ Bez. mixu

Хар. мүгүкү

N

natsir

nasatsa ~ nasutsa

Bal. najima ~ Bez. najima

~ mo. najiman ~ najima

nam-äs ~ mo. nada-äa

naç

naç

naçar

nasu-tai

naja

nëgë

ni

nidü ~ üdä, n'üdü

Bal. niakü ~ kiz. nëidkü

nidür ~ nidür

niltasai

nituk	qál'ra	sürüg
nosóp	qána	š
nosó	qara	šal
Bal. noq ^{oi} ~ Bez. no- xoi	qariú laq ^u	šibar ~ šiwar ~ mo.
O	qarúldadas	sibar
Bal. otšiq ^u ~ Bez.	qatur	šidmēs
otšixu	qajéli	šidü ~ šüd (šüm)
osotono	qajá	Bal. šilgaq ^u ~ Bez.
oi	qajinuk	šilga ^{xu}
oizöxop	qajiši	šilügē (Знастай эр хонс)
okto	qoni	šilüs
okin ~ šüm. oxir	qori	šinē
olon	qojiluk	šinēkēr
or	qojino	Bal., Bez. širax ~ šüm.,
onop	qojoz	üdz. šara ~ baj šira
or'a-na ~ mo. ori-	qula	~ mo. sir-a
yan-a	qul'xuna	šizoi
or'ki ~ šüm. or'xi	qura	šorq ^{xoz}
oro	qurtza	šüm. šölö
Bal. oroq ^u ~ Bez.	quriza	Bal. šiwi ~ Bez. šiwi
oro ^{xu}	š	~ mo. silayu
Bal. otolog ^{xu}	sarluk	J
Bal. ojira ~ Bez., üdz.	samuz	ta
oizö ~ oiz ~ mo. oiz-a	saja	taba ~ tawa ~ tawu
O	Bal. sajir ~ Bez.	taká ~ taká
öldös	sair ~ mo. sayin	tala
ömdökü ~ ömsökü	Bal. sajq ^{xap} ~ Bez.	tanai
öntšir	saxaxap	targilai
öndüz ~ ündüz	sældēs	tanjud
ösgökü	särkē	tanxajá
öwögē	silö ~ šilö ~ mo. silü	tardá ~ tardá
öwösü ~ öwäs ~ üwüs	sonir	tašür
P	sojólöp	Bal. tataq ^u ~ Bez. ta-
piltá	suxa	taxu
q (Bal. Ar.)	Bal. suq ^{ai} ~ Bez.	tabi ~ tawi
qabq ^{xa}	suxai	Bal. tawiq ^u ~ Bez.
qabq ^{xak}	Bal. súq ^u ~ Bez. sú-	tawixu
qadum	xu ~ mo. sajuqu	tégéd
qaduq ^u	surza-	tégwél
qayalq ^u	süid	tékér
	sülsē	témé